

THEMA

Wat gebeurt er echt?

De coronacrisis in de spiegel van Heidegger en Ellul

Aart Nederveen en
Yke Bauke Eisma

Abstract Er wordt wereldwijd op vergelijkbare manier gereageerd op de coronacrisis. Dit duidt niet in de eerste plaats op een wetenschappelijke consensus, maar op een onder de oppervlakte aanwezige verhouding tot de werkelijkheid. Die verhouding penetreert in onze praktische omgang met het virus dankzij subtiele vormen van propaganda. Hierdoor kiezen wij als vanzelfsprekend voor een bepaalde manier van gedrag op geleide van een achterliggende gezondheidsmythe. Onze ongerustheid over wat er gebeurt in deze crisis ontspringt aan de hedendaagse sociologische inbedding van de technische blik.

Coronacrisis, techniek, propaganda, mythe, Heidegger, Ellul

1. Inleiding

Wat gebeurt er echt? Dat is een vraag die wij onszelf vaak hebben gesteld in de afgelopen anderhalf jaar. Hoe wij met elkaar omgaan met corona, verontrust ons. Het is voor ons evident dat het medische verhaal van de crisis geen volledige verklaring geeft voor de maatregelen die door de overheden zijn genomen.

Het patroon in de coronacrisis is wereldwijd overal hetzelfde: lockdowns, quarantaines en uiteindelijk massavaccinaties. De suggestie is dat het virus ingedamd kan worden door aan deze knoppen te draaien, maar keer op keer blijkt dat de werkelijkheid complexer en weerbarstiger is. Dit leidt echter niet tot een verandering in het narratief en het beleid van overheden. Integendeel, toen in de zomer van dit jaar duidelijk werd dat de vaccins veel minder effectief zijn tegen nieuwe varianten en dat ook gevaccineerden nog steeds besmettelijk kunnen zijn, werd de druk nog meer opgevoerd om zoveel mogelijk mensen gevaccineerd te krijgen. We schrijven dit stuk in de week van de persconferentie van 13 augustus 2021. Minister De Jonge wekte daarin de indruk dat het afschalen van alle maatregelen gefaseerd dient te verlopen omdat niet iedereen zich wil laten inenten. Telkens wordt de indruk gewekt dat alle problemen verdwijnen, zodra iedereen, maar dan ook echt iedereen, is ingeënt.

Wij gaan in dit stuk niet nogmaals uit de doeken doen welke tegenstrijdigheden er allemaal te vinden zijn in het huidige coronabeleid. Dat hebben we eerder gedaan en vele anderen met

ons.¹ Wij zijn op zoek naar wat zich in deze crisis op een dieper niveau aandient. Niet omdat we dat leuk vonden, maar omdat het moest. Op de een of andere manier heeft deze crisis iets bedreigends. Er gebeuren dingen die we ons twee jaar geleden niet konden voorstellen. In de coronacrisis meldt zich iets van buitengewone proporties. Iets reusachtigs. Maar wat is dat precies?

Op zoek naar het reusachtige hebben we boeken gelezen (of beter: herlezen), daar met vrienden over gepraat en geprobeerd die te duiden. Het begon bij een herlezing van *De afschaffing van de mens* van C.S. Lewis. Lewis laat in een meeslepend betoog zien dat het succes van de mens in de natuurwetenschappen komt met een prijs. Als we de natuur niet meer respecteren als een geordend geheel, maar gaan zien als iets dat we kunnen beheersen en manipuleren, gaat het mis. De natuur gaat op haar beurt ons beheersen. In de taal van Lewis: de overwinning van de mens houdt noodzakelijk zijn afschaffing in. De generaal die op de zegekar zit, is tegelijk gevangene achter zijn zegekar (Lewis, 1997, p. 60). Iets daarvan proefden wij in de wereldwijde reactie op het virus. We probeerden het virus in kaart te brengen en te bestrijden, koste wat het kost. Maar dat kostte ons wel veel. Ouderen die in eenzaamheid stierven, mensen die in de boeien werden geslagen omdat ze geen mondkapje droegen, artsen die op gewetensvolle en indringende wijze de discussie wilden aangaan over de crisis en de proportionaliteit van de maatregelen, werden de mond gesnoerd.

Nogmaals: wat gebeurt hier? Wij ontwaren ontwikkelingen en processen die niet meteen de voorpagina's halen, maar toch van belang zijn. In de voetsporen van de filosoof Martin Heidegger en de socioloog Jacques Ellul proberen wij deze crisis te duiden.

2. Heidegger en de techniek

De Duitse filosoof Martin Heidegger (1889-1976) heeft zich diepgaand bezonnen op de impact van wetenschap en techniek op onze samenleving. *Gestell* en *Bestand* zijn belangrijke termen in Heideggers fenomenologische filosofie. Het zijn lastige begrippen, die proberen te duiden dat de natuur die wij zien een systeem is dat we kunnen begrijpen en beheersen. Met de heerschappij van het ge-stel bedoelt Heidegger dat we – zelf onderdeel van de natuur – door die bril naar de wereld om ons heen kijken, zonder nog keus te hebben voor een ander perspectief. De wereld die we op deze manier voor onze ogen krijgen, noemt Heidegger 'bestand'; ze is in haast letterlijke zin tot staan gebracht.

Bijvoorbeeld: als wij een rivier zien, zien we niet een rivier die stroomt door het landschap, maar een rivier waar boten in varen, die energie levert of die mooie strandjes heeft om te zwemmen. We zien de dingen in hun nuttigheid en niet hoe ze in het algemeen zijn. De natuur is bestand, een samenhang van berekenbare en beheersbare eenheden en het ge-stel dwingt

In de coronacrisis
meldt zich iets van
buitengewone proporties.
Maar wat?

¹ Zoals bijvoorbeeld wordt beargumenteerd in diverse publicaties van het Artsen Covid Collectief.

ons om de natuur zo te zien. Het inzicht van Heidegger is dat deze situatie ons onvrij maakt. In zijn taal: wij mensen worden 'opgevorderd' door het ge-stel om de natuur als bestand te ontbergen. Ontbergen duidt op tevoorschijn komen, zo zien wij de natuur, als verzameling van door ons te gebruiken objecten. Het resultaat is dat de vrije mens – de mens die bijvoorbeeld kunst en kennis voortbrengt – slaaf en slachtoffer wordt van zijn eigen opvorderende handelen en denken. Het moderne technische denken, wat achter dit ge-stel schuilgaat, laat de natuur immers primair verschijnen als bestelbaar bestand.

Deze verhouding tot de natuur houdt geen halt bij de mens. Uiteindelijk verwordt de mens zelf ook tot bestand, een radertje in het geheel van de werkelijkheid dat alleen van belang is voorzover het functioneert. Het ge-stel werkt dus twee kanten op. Enerzijds *bevrijdt* de mens zichzelf van de natuur door op haar toe te treden in de modus van het opvorderende bestellen. Hij is niet meer afhankelijk van de natuur op de wijze van het contingente *lot*, maar kan de natuur naar zijn hand zetten op grond van *causale* wetmatigheid. Anderzijds wordt zijn vrijheid op grondige wijze *beperkt*. Want, als de natuur, waar hij zelf deel van uitmaakt, zich openbaart als bestelbaarheid, dan wordt hij ook zelf onderdeel van het bestelbaarheidskarakter van de natuur.

De macht van de mens is tegelijk macht over de mens

Dit is precies wat Lewis bedoelt in zijn essay *De afschaffing van de mens*. De macht *van* de mens is tegelijk macht *over* de mens. Lewis gebruikt

hier en daar apocalyptische termen. Heidegger maakt aannemelijk dat de afschaffing zich voltrekt in ons gewone dagelijkse leven. De afschaffing is ingebed in de manier waarop we leven. We zijn niet langer mensen, maar functionarissen, die hun vrijheid zijn verloren.

Griep en corona

In de coronacrisis is deze menselijke onvrijheid met de handen te tasten. Corona is corona omdat het opvorderende bestellen ons forceert tot een technische benadering van de ziekte en ook alleen maar technische oplossingen biedt van de crisis. Dit technische denken vond overigens al plaats voor de coronacrisis (in het hele preventiedenken bijvoorbeeld), maar vindt in corona zijn voorlopige hoogtepunt.

Een voorbeeld waaruit blijkt dat ook de mens zelf ten prooi is gevallen aan een technische benadering is de vanzelfsprekendheid waarmee veel mensen zich laten vaccineren. De redenering gaat vaak als volgt: ik laat me vaccineren, want er liggen nu veel ongevaccineerden in het ziekenhuis en ik wil de druk op het ziekenhuis niet verhogen. In plaats van een inschatting te maken over het risico voor onszelf (een eerstepersoonsafweging), vertalen we onszelf naar een statistische categorie waar je vervolgens verantwoordelijkheid voor neemt. Het maakt niet uit of we onszelf of een ander zijn; we maken onderdeel uit van het geheel. We staan ter beschikking en zo gedragen we ons.

Of vergelijk corona met de wintergriep. Wie vroeger griep had, ging op tijd naar bed en vroeg zich bezorgd af of hij overmorgen wel in staat zou zijn naar de verjaardag van zijn moeder te gaan. Wie corona heeft, heeft middels een test vastgesteld dat hij positief is en vraagt zich af welke variant hij heeft en of hij anderen kan besmetten. Griep was een alledaagse beslomme-

ring die ons eigen blijft; corona is een vastgestelde en gedefinieerde ziekte die ons veralgemeenseert.

Wie zich stil liet zetten door zijn hardnekkige wintergriep, werd bovendien bepaald bij de kwetsbaarheid van ons alledaagse levensbeloop. Dat gaf een besef van onze sterfelijkheid en eindigheid, maar maakte als zodanig in dit besef het leven wel zinvol. Dat is met corona anders. De kwetsbaarheid wordt verstaan als kans om te overleven. Of zoals een collega vertelde: toen ik corona had, bedacht ik: ik heb nu 5% kans om dood te gaan. Kort gezegd: griep is kwalitatief, corona is kwantitatief. Wie corona heeft, heeft de wetenschap op zijn huid.

Het krijgen van corona heeft iets ontmenselijkends. Als je corona hebt, dan doe je als mens dingen die je anders niet zou doen, zoals jezelf vrijwillig afsplitsen van de mensen met wie je samenwoont of seks bedrijven met een mondkapje op. Daar waar de natuur als technisch beschouwd wordt, daar wordt de mens onderdeel van een causale reeks. Het gaat dan ook niet meer om de individuele zieke in het geval van corona. De zieke dient geïsoleerd en veralgemeenseerd te worden en zijn hele menselijke substraat dient vergeten te worden. Dat er een mens achter corona schuilgaat, is secundair. We moeten het virus ‘aanpakken’ door het te isoleren, door het te slim af te zijn. Alleen zo krijgen we het virus eronder. En zo gaan volstrekt abstracte en wetenschappelijke begrippen rouleren binnen de cirkel van de alledaagsheid als waren het heilige woorden uit een persoonlijk brevier: volksgezondheid, r-getal, besmettelijkheid, etc. Natuurlijk is het bovenstaande geen exacte beschrijving van wat er gebeurt in de crisis. De analyse van Heidegger gaat over wat er *wezenlijk* aan de orde is: wat op de achtergrond ons duwt en trekt. Zou het kunnen zijn dat juist dit gebeuren op de achtergrond ons het meest verontrust?

3. Propaganda-analyse door Ellul

Het natuurbegrip dat Heidegger ons toont, komt niet uit de lucht vallen. Het heeft zijn eigen dynamiek en penetreert steeds dieper in onze omgang met onze omgeving. Dat merken we in de coronacrisis. Om te doorzien *hoe* dit gebeurt kunnen we leren van de Franse socioloog Jacques Ellul. Samen met George Orwell was hij de grootste propaganda-theoreticus in de 20^e eeuw. Hij schreef in de tijd van de Koude Oorlog. Die is voorbij. Maar zijn scherpe blik heeft propaganda ontleed op een manier die ons nog steeds veel kan zeggen.

Ellul is in Nederland vooral bekend als techniekfilosoof. Zijn analyse is verwant aan die van Heidegger. Hij analyseert dat technologie diep ingesleten is in onze werkelijkheidsbeleving; techniek is overal. Techniek dwingt ons in een keurslijf, letterlijk, maar ook in indirecte zin omdat ze ons aanzet tot een bepaalde manier van denken. Ellul ziet een innige samenhang tussen de beknelling die dit keurslijf met zich meebrengt en propaganda. Propaganda is het middel dat wordt gebruikt om te voorkomen dat we de alomtegenwoordigheid van technologie voelen als een probleem (Ellul, 1965, p. xviii). Je zou kunnen zeggen dat Ellul een psychologische en sociologische invulling geeft aan wat Heidegger op een cultuurfilosofische manier analyseert.

In de jaren ‘60 ziet Ellul het propagandafenomeen verschijnen in landen als China en Rusland, maar hij richt zijn pijlen evengoed op de schijnbaar propagandavrije westerse democratieën. Ook westerse landen kunnen voor hun voortbestaan niet zonder propaganda, hoewel dit tegelijkertijd een fundamentele bedreiging is voor de basisideeën van de democratie, zoals

respect voor de vrijheid van het individu (Ellul, 1965, p. 239).

Volgens Ellul is het ideaal van een democratie waarin alle burgers zich vertegenwoordigd weten of zelfs kunnen meebeslissen onhaalbaar in de moderne tijd. Het is, zo stelt Ellul, onmogelijk dat alle burgers de complexiteit van hedendaagse samenlevingsvraagstukken doorgronden. Toch willen ze wel het gevoel hebben dat hun mening wordt gehoord en dat ze kunnen instemmen met keuzes van politici. Politici zijn zich hier van bewust en proberen daarom burgers te beïnvloeden om de keuzes die zij (de politici) maken te legitimeren. Doen ze dat niet, dan graven ze hun eigen graf. Voor wie deze lijn volgt, is het duidelijk dat een moderne staat – ook een democratische – zich niet primair verhoudt tot individuen die met elkaar al delibererend tot overeenstemming komen, maar tot de massa die de machthebbers proberen te kanaliseren middels propaganda. De praktijk van deze propaganda staat op gespannen voet met democratische waarden als respect voor de vrijheid van het individu en ruimte voor diversiteit. Als vanzelf komen hier ook de massamedia op de proppen. Ellul signaleert dat in de meeste democratieën radio- en tv-stations in handen zijn van enkele partijen. Van al te veel diversiteit kan geen sprake zijn.

Er is door anderen op gewezen dat Ellul het verschijnsel propaganda zo zakelijk mogelijk in kaart probeert te brengen (Marlin, 2013, p. 15). Propaganda is een noodzakelijk bijverschijnsel – een epifenomeen – van een democratie, zeker in tijden van oorlog en crisis. Maar door dit te doen begeeft de democratische staat zich in een fundamenteel ondemocratisch proces. Op de een of andere manier houdt de democratische staat deze toestand graag in stand, ook als het feitelijke gevaar geweken is. Het voorbeeld dat Ellul gebruikt is de Koude Oorlog (1965, p. 238). Overheden lijken te denken dat de Koude Oorlog een ‘exceptional state’ is en doen alsof er nog steeds een ‘hot war’ is, die forse vrijheidsbeperkingen legitimeert.² De vergelijking met corona is hier evident. Ook nu heeft het er alle schijn van dat het onderscheid tussen tijdelijke en permanente maatregelen niet helder is.

Propaganda en mythe

Ellul rekent af met de naïeve opvatting van propaganda. Bij propaganda gaat het niet om een dictator die op slinkse en schreeuwerige wijze zijn onderdanen probeert te beïnvloeden en ondertussen aperte leugens verkoopt. Propaganda is veelal accuraat en waarheidsgetrouw. Haar doel is om mensen op een subtiele manier te beïnvloeden en bereid te maken tot actie. Daarbij is het niet de bedoeling dat er wordt gereflecteerd, of dat er ideeën worden uitgewisseld in een vrije ruimte. Nee, alles draait om een specifiek gedrag dat gewenst is.

Het is belangrijk om te beseffen dat de democratische versie van propaganda ingaat op de behoeftes die mensen hebben. Propaganda is niet per se opdringerig. Die behoeftes worden volgens Ellul geschapen door moderne mythes. Onder mythe verstaat hij een allesomvattend en activerend denkbeeld, een soort visioen van wenselijke doelstellingen die hun materiële, praktische karakter hebben verloren. Mythes verdringen alles wat er geen verband mee houdt uit het bewustzijn (1965, p. 31). Een mythe is daarmee diffuser dan een ideologie (1965, p.

---

² Ellul maakt hier dezelfde observatie als de Italiaanse filosoof Agamben na 9/11 in zijn boek *State of Exception*.

116). Anders gezegd, een mythe is primair de manier waarop onze blik op de wereld – veelal onbewust – is geordend.

In de context van corona zou je de eenzijdige hang naar biologische gezondheid een mythe kunnen noemen. Het idee dat het normaal is dat we gezond en gelukkig zijn, zorgt ervoor dat we bereid zijn tot actie, als die gezondheid bedreigd wordt. De ‘informatie’ die door de overheid wordt gedeeld is er niet zozeer op gericht om onze opvattingen over corona te beïnvloeden, maar om met een verwijzing naar de gezondheidsmythe ons aan te zetten tot actie. In aanvulling op wat Heidegger schrijft over de gedetermineerde en rigoureuze heerschappij van het ge-stel, geeft Ellul inzicht in hoe deze heerschappij in de praktijk ontstaat door de samenhang tussen propaganda en mythes te beschrijven.

Ellul gaat in zijn boek over propaganda niet precies in op de vraag waarom deze mythes noodzakelijk ontstaan. Een verklaring zou kunnen zijn dat de mens altijd wezenlijk eropuit is om zichzelf tot het mysterie van het bestaan te verhouden door het mythische. De motieven voor zo’n mythologische verhouding kunnen historisch bezien verschillen, maar zijn juist vanuit onze tijd te beschouwen vanuit onze technische verhouding tot het ons omringende zijn. Met andere woorden: ‘als je gezond bent, ben je gelukkig’ is de voor ons geldende mythe die onze verhouding met het bestaan wezenlijk kenmerkt. Hierdoor is het vanzelfsprekend dat wij een technologisch en peperduur zorgsysteem hebben ingericht.

Machteloos, angstig en schuldig

Ellul heeft diepgaand geanalyseerd hoe de moderne techniek het zelfverstaan van de mens heeft veranderd. De beheersing van ons leven door de techniek kan ons machteloos doen voelen. De moderne mens is niet meer dan een schakeltje in het geheel, een functionaris. Wat hebben we als individu immers nog in te brengen? Propaganda parasiteert op dat gevoel van eenzaamheid (1965, p. 148-149).

Een mens kan het niet uitstaan om nutteloos te zijn en wil een held zijn. Propaganda biedt juist dat verhaal waarin de mens zelf als beslissend personage kan optreden. Ook hier is de connectie met corona evident: biedt de informatievoorziening ten aanzien van corona in de media juist niet dat duidelijke verhaal? Waarin iedereen een rol van betekenis speelt? Sommigen horen zelfs bij de helden van de zorg.

In het verlengde hiervan is angst evenzeer een belangrijk kenmerk van onze maatschappij. Angst is nooit helemaal in verhouding met het feitelijke gevaar (1965, p. 154). Angst is immers een diffuse emotie die fundamenteel indifferent staat ten aanzien van zijn object. Maar wie duidelijk probeert te maken – in tegenspraak met de propaganda – dat de angst niet terecht is, roept nieuwe angsten wakker. De discussie over het feitelijke gevaar van het coronavirus is heel moeilijk te voeren. Wie wijst op de relatief lage IFR (*infection fatality rate*), heeft misschien wel gelijk, maar doet geen recht aan de heersende angst. De angst kan alleen effectief worden weggenomen door de actie waartoe de propaganda oproept. Propaganda biedt een overzichtelijk wereldbeeld waarin alles weer klopt, als wij maar in actie komen.

De complexiteit en de tegenstrijdigheden van het moderne leven kunnen er zelfs toe leiden

Griep is kwalitatief,
corona is kwantitatief

dat een mens zich schuldig gaat voelen (1965, p. 155). Hij kan niet meer dealen met alle informatie die over hem wordt uitgedoed, die hij als vanzelf koppelt met zijn eigen levenssituatie. Doe ik het wel goed? Voor deze mens komt propaganda als geroepen. Die biedt zekerheid en daarbij een besef van morele superioriteit (1965, p. 154). Propaganda biedt hiermee een gemakkelijk aanvaardbare rechtvaardiging van ons handelen. Uiteraard door weer een appel te doen op de mythe van bijvoorbeeld gezondheid. Zonder de mythe zouden we misschien een afkeer van ons eigen handelen hebben gehad. Met een verwijzing naar de Hongaarse opstand merkt Ellul (1965, p. 157) op: "Op de dag dat de Hongaarse regering de christelijke kerk dwingt vredespropaganda te maken, ontdekt de kerk vrijwillig dat vrede een christelijke deugd is." [vertaling auteurs]. De vergelijking met vaccinatie als naastenliefde ligt hier voor de hand.

Volgens Ellul is er nauwe samenhang tussen de werkzaamheid van propaganda en de menselijke conditie van machteloosheid, angst en schuldbesef. Wat Heidegger benoemt als de heerschappij van ge-stel, krijgt hier handen en voeten. Het is daarom ook niet vreemd om te veronderstellen dat de aanwezigheid van propaganda het sociologische equivalent is van de heideggeriaanse ontberging van de natuur.

Classificatie van propaganda

De analyse van het fenomeen propaganda heeft Ellul uitgewerkt in een viertal onderscheidingen. De teneur daarvan is telkens dat hij het propagandabegrip verbreedt en laat zien hoe propaganda veel alomvattender en subtieler is dan wij denken. De parallellen met de coronacrisis

liggen weer voor de hand.

Vaak wordt propaganda gezien als een *politiek* fenomeen. Propaganda wordt uitgevoerd door de overheid, of door belangenorganisaties. Maar propaganda is ook een *sociologisch* fenomeen (1965, p. 121). Beïnvloeding van ons gedrag gebeurt dan heel subtiel;

Propaganda staat op gespannen voet met democratische waarden

het zit verweven in onderwijs, films en communicatie vanuit de overheid zonder dat de inhoud expliciet wordt gemaakt. In de huidige coronacrisis zien we veel voorbeelden terug van sociologische propaganda. Het komt regelmatig voor dat coronaregels in bedrijven of scholen onderling verschillen en strenger zijn dan voorgeschreven door de overheid. De druk om strenger te zijn dan nodig, ontstaat uit gewoonte. Ook het instellen van een avondklok was misschien vooral bedoeld om ons de ernst van het virus te doen beseffen. In coronatijd gaan we ons 'vanzelf' anders gedragen.

Ellul maakt verder een onderscheid tussen *agitatie*- en *integratie*-propaganda. Agitatie-propaganda duidt erop dat mensen op een luidruchtige manier worden aangezet tot actie, terwijl integratie-propaganda gericht is op het bevorderen van de cohesie in de groep. Propaganda levert dan vooral een verhaal waarin wij onszelf als waardevol kunnen zien; het geeft ons een identiteit die door de groep wordt bevestigd. In de coronacrisis zou je de frequente verwijzing naar een nieuw normaal als integratiepropaganda kunnen zien. Ook deze propaganda roept op tot actie, maar de uitstraling is anders: alles wordt weer normaal en we voelen ons weer even gelukkig als vroeger.

In de derde plaats wijst Ellul erop dat propaganda meestal wordt gezien als *top-down*: de leider vertelt zijn volgelingen wat ze moeten. Er is echter, naast *verticale* propaganda, ook *horizontale* propaganda. Propaganda wordt dan gebracht als het voeren van een gesprek op voet van gelijkheid. Ook het fenomeen horizontale propaganda hebben we in werking gezien. Het is niet altijd duidelijk wie de regels bedenkt. Wie heeft de touwtjes in handen? Zijn het de media die nieuwe maatregelen in de week leggen en het volk (op propagandistische wijze) informeren? Zijn het de afzonderlijke experts in de media die voortdurend worden uitgenodigd om hun 'expertise' te delen? Is het het OMT? In ieder geval niet de GGD, waar vaak welwillende medeburgers de telefoon opnemen die nog wel te porren zijn voor een pragmatische uitleg van de regels. Vanuit de analyse van Heidegger en Ellul is het ontbreken van centrale aansturing te begrijpen. Horizontale propaganda is in onze Hollandse polder veel effectiever dan verticale propaganda. En met Heidegger zien we dat wat gebeurt in de coronacrisis zich niet laat begrijpen als besluit van mensen. Het wezen van de crisis is gelegen in de bestelbaarheid van de werkelijkheid als bestand, een proces wat geen halt houdt bij de mens.

Als laatste benoemt Ellul het onderscheid tussen irrationele en rationele propaganda. Anders dan we misschien zouden denken, is propaganda vaak uiterst rationeel, gebaseerd op *facts and figures*. Maar Ellul wijst erop dat er slechts enkelen zijn die deze feiten kunnen begrijpen en op waarde schatten. In een verwetenschappelijkte samenleving zal rationele propaganda vooral zijn werk doen op basis van de achterliggende mythe. Ellul poneert zelfs dat een overvloed aan informatie een voorwaarde is voor de werkzaamheid van propaganda. Juist intellectuelen zijn daarom gevoeliger voor propaganda omdat zij bij uitstek in staat zijn geraakt te worden door de complexiteit van maatschappelijke problemen en behoefte hebben aan oplossingen (1965, p. 113).

Ook deze tijd is vol van rationele propaganda. Cijfers zijn overal, maar vergeet niet de achterliggende gezondheidsmythe waarbinnen ze worden gepresenteerd. Opvallend was hoe sommige bedreigingen werden uitvergroot en anderen juist werden verkleind. Dat betekent niet per se dat er vaak gelogen wordt in de media. We leven in een tijd van accurate propaganda. Wie maar enigszins mee wil doen in het debat, zorgt ervoor dat zijn cijfers kloppen. Maar uiteindelijk is beslissend hoe de cijfers worden gepresenteerd. Of met een woord van Lewis: de mythe neemt uit het rationele denken slechts over wat haar van pas komt (2006, p. 161). Het virus kan dus in de perceptie veel gevaarlijker zijn dan het feitelijk is. Zo wordt actie gelegitimeerd. Hetzelfde geldt voor de bijwerkingen van de vaccins. Die worden systematisch klein gehouden. Als het eenmaal over extreem kleine kansen gaat, is het niet moeilijk om ze als verwaarloosbaar te presenteren. Zwangere vrouwen worden gerustgesteld en kinderen hoeven evenmin iets te vrezen. Ze kunnen gerust het vaccin nemen.

'Als je gezond bent, ben je gelukkig' is de voor ons geldende mythe

Nogmaals het reusachtige

De opbrengst van het samenbrengen van Heidegger en Ellul is dat het gaan behandelen van onszelf en de natuur als bestand een proces is met een eigen dynamiek. Precies die sociale

massadynamiek legt Ellul bloot in zijn analyse van de werkzaamheid van propaganda en analyseert Heidegger op ontologische wijze in zijn techniekkritiek.

De analyses van Ellul helpen ook om te zien dat wat zich nu afspeelt niet iets totaal nieuws is. De coronacrisis kon alleen plaatsvinden op deze manier in een wereld waarin technologie en propaganda de rol spelen die ze spelen. Vergelijkbare analyses zouden te schrijven zijn ten aanzien van de klimaatcrisis en de digitalisering van onze samenleving.

Deze tijd is een tijd die onrustig maakt. Het gevaar waar het werkelijk om gaat, laat zich niet gemakkelijk duiden. Soms is het gevaar het virus, of juist de manier waarop wij er mee omgaan. Maar het grootste gevaar ligt in de verhouding die wij hebben tot de werkelijkheid. Het gevaar is dus niet alleen buiten ons, we zijn het ook zelf.

Wat ons ten diepste verontrust is de verhoudingswijze tot de werkelijkheid, waar we zelf met huid en haar bij betrokken zijn en die in deze crisis in een stroomversnelling is geraakt. Propaganda is het sociologische equivalent van die stroomversnelling. Dat we die stroomversnelling in het voetspoor van Heidegger aanduiden als het reusachtige (1983, p. 52,53), raakt aan wat Lewis beoogde met de afschaffing van de mens. Die afschaffing van de mens zal plaatsvinden met goede bedoelingen.

Juist intellectuelen zijn gevoeliger voor propaganda

Heidegger schrijft in zijn *Tijd van het wereldbeeld* over het reusachtige als “een onzichtbare schaduw die overal over alle dingen wordt geworpen als de mens tot subjectum is geworden en de wereld tot beeld” (1983, p. 52). Die schaduw is in de coronacrisis merk-

baar. Propaganda helpt ons om het donker van deze schaduw te vergeten.

Tot slot nog een nuance. Wij behoren tot de critici van het gevoerde coronabeleid. Daarover zij geen twijfel. Maar de critici van vaccins en lockdowns bedrijven natuurlijk evenzeer propaganda. Zij appelleren ook aan een concreet gevaar en roepen eveneens op tot actie. Wij denken dat Ellul wantrouwend zou hebben gestaan tegenover elke beweging die meent te weten wat het beste is in deze crisis. Niet voor niets was zijn adagium: “think globally, act locally” (Vanderburg, 1981, p. 65). In het klein kan de heerschappij van propaganda verbroken worden. Propaganda eindigt waar de dialoog begint (Ellul, 1965, p. 6), als we de ander in het gelaat zien. Op het moment dat een vaccinado langs de kant van de weg ligt en geholpen moet worden door een wappie, wordt alles anders.³

Prof. dr. ir. A.J. (Aart) Nederveen is hoogleraar Toegepaste MR Fysica aan de UvA/Amsterdam UMC en hoofdredacteur van *Wapenveld*. E aart.nederveen@filtnet.nl

Dr. ir. Y.B. (Yke Bauke) Eisma is universitair docent Robotica aan de TU Delft. E y.b.eisma@tudelft.nl

³ Wij danken Anton van den Beukel en Geertjan Zuidwegt voor hun grondige commentaar op eerdere versies van dit artikel.

Literatuur

- Agamben, G.** (2003). *Stage of exception*. Transl. K. Attell. Chicago: Chicago University Press.
- Ellul, J.** (1965). *Propaganda. The formation of men's attitudes*. New York: Vintage Books.
- Heidegger, M.** (1991) [1962]. *Die Technik und die Kehre*. Pfullingen: Għünter Neske.
- Heidegger, M.** (1983) [1938]. *De tijd van het wereldbeeld*. Vert. en inl. door H.M. Berghs. Bussum: Lan-noo.
- Lewis, C.S.** (1997) [1943]. *De afschaffing van de mens*. Vert. en inl. door A. Smilde. Kampen: Kok.
- Lewis, C.S.** (2006). *Varensoren en olifanten*. Vert. en inl. door A. Smilde. Kampen: Kok.
- Martin, R.** (2013). Jacques Ellul's Contribution to Propaganda Studies. In J. Auerbach en R. Castronovo (red.), *The Oxford Handbook of Propaganda Studies*. Oxford: Oxford University Press, 1-19.
- Vanderburg, W.H.** (2004) [1981]. *Perspectives on our age. Jacques Ellul speaks on his life and work*. Toronto: House of Anansi.